

Розділ V.
ПОВСЯКДЕННЯ ЕТНІЧНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ
(30-ті роки XX ст.)

1. Суцільна колективізація: кінець традиційного селянського світу

«Когда после спада революции в России активная часть юных революционеров попала в эмиграцию, в ряде городов Западной Европы — в Берне, Вене, Париже — образовались кружки-сообщества, которые стремились продолжать дело революции, дело коммуны на чужбине», — згадував один з найбільш яскравих представників єврейського соціалістичного руху Росії та України Макс Шац-Анін¹, — «Эти сообщества вели свое хозяйство в складчину, была общая касса, сообща питались и во время еды вели нескончаемые споры на тему “вчера-сегодня-завтра”. Когда не было денег, то обед состоял из сосисок и супа — воды, в которой сосиски были сварены. Закуска — черный хлеб. И это было вкусно. Коммунары верили в то, что в своих спорах, а затем и в делах решат все наиболее социальные и национальные проблемы. Эта вера составляла содержание, смысл и пафос их жизни тогда и на многие десятилетия вперед.

У нашей коммуны был свой нелегальный печатный орган. Редакция была в одном городе, типография — в другом. Все мы были уверены, что именно наш нелегальный орган — вестник Коммуны. Кипела дискуссия о путях и средствах реализации нашей мечты о Коммуне, но сомнений в ее реализации не было. Мы выпускали и свой гектографический орган юмора и сатиры “Де профундис коммуне” (“Из глубин коммуны”), в котором самокритически освещали “бытие и сознание” членов коммуны.

Общая мечта определяла и нравы нашей коммуны. Подлинная дружба, тесное товарищество объединяли очень различных, разнородных молодых людей. Стирались грани возраста, интеллекта, темперамента и эмоций. Мы стремились к тому, чтобы коммуна стала нашей семьей в подлинном смысле. Если среди членов этой семьи оказывалась обаятельная девушка или женщина, то она, естественно, становилась объектом мечты, увлечения многих членов нашей коммуны, но с условием: без дуэлей, без ревности и пересудов. Таково было правило, и его соблюдали. Кончилась эмиграция. Коммуна ушла в прошлое, и на смену ей пришла суровая действительность»².

Овіяні напівдитячою романтикою рядки викликають доволі суперечливі емоції. Спогади сліпої на той час людини, видатного інтелектуала і незламного борця, який до останнього подиху залишався натхненим романтиком-революціонером, могли б захопити своїми піднесеними образами і прилучити до кола симпатиків комуністичної ідеї, якби ... Якби не знати, яких відразливих, нелюдських форм набула ця ідея під час її реалізації, яких непоправних, смертельних ран вона завдала народові, на яку катастрофу вона врешті перетворилася.

Ця висока і світла ідея... Ця ненависна «комунія» з нелюдським принизливим побутом, тотальною зневірою, роботою з-під палиці, пустою юшкою з хробаками, спільним безладом, вошами і тифом, неодмінною стінною газетою,

яка висміювала і принижувала тих, хто не відповідав високим стандартам будівника комунізму.

* * *

Спочатку комуністичний побут мислився як майже повне заперечення старого. Намагання нав'язати суспільству уявлення про людину як суцільно суспільну істоту, яка, власне, не потребувала особистого життя, а воліла жити безпосередньо в суспільстві³, втілювалося в створюваних повсюдно комунах. В історичній літературі зафіксований досвід нацменівських комун. Окремі з них підносилися як прототип майбутнього комуністичного суспільства. Але в цілому комунарський спосіб життя виявився цілком ворожим ментальності величезної частки етнічного селянства.

Опис нового, ідеального, з точки зору місцевої адміністрації, порядку організації селянської праці та співжиття було вміщено під псевдо «Південний» у статті «Йдемо до перемоги, Комуна «Нове життя» Мангуського району». Про життя комуні, яка складалася з 36 сімей (150 їдців) наводилися такі відомості: «Мають 3 трактори, молотарку, 2 сівалки. Коней робочих — 16, молодняку корів 45, власних неподільних коштів — 12 000 руб. [...] Комуна додержується п'ятипільної сівозміни. На цей рік під культурами буде 170 десятин... [Тобто, трохи більше десятини посіву на їдця при 3-х тракторах і 16-ти робочих конях! — Л.Я.] Дуже скрутний стан комуні з житлом. Людність міститься в чотирьох хатах та по різних закутках при господарських будівлях [...] З цих причин немає школи, немає помешкання для культроботи [...] Брак помешкання перешкоджає утворити спільне харчування, і комунари до цього часу варять страву і печуть хліб окремо кожною сім'єю. Тільки в часи сіви та косовиці страва готується на всіх загалом... Праця в комуні проводиться за виробничим пляном. Робітний день буває різний в залежності від терміновості роботи [...] Розподіл роботи проходить досить планово. Усім комунарам дається наряд завжди увечорі перед робітним днем. Прибутки від господарства комунари розподіляють один раз на рік, а в інші часи одержують харчі [мова оригіналу. — Л.Я.]»⁴. Комуна містилася в грецькому національному районі, однак, її склад поповнювався за рахунок переселенців з Полтавщини, Харківщини та українських сіл Маріупольщини. Не лише етнічні відмінності робили її спосіб життя вкрай незрозумілим місцевому селянству. Надзвичайний подив у тубільних мешканців передовсім викликали нужденні умови життя комунарів при винятковій для свого часу забезпеченості живим і мертвим реманентом.

Свідомості про вкрай складні умови існування комун доволі багато. Однак, вони не заважали урядовцям підносити досвід їхнього існування як ознаку перемоги комунізму в світовому масштабі. Відзначаючи високу землезабезпеченість комун, машинізацію виробничих процесів, практику створення громадських ясел, бібліотек, комунальних їдалень тощо, вони рідко аналізували причини злиденності комунарів. Серед небагатьох джерел, що уможливають предметне дослідження цієї проблемної сторони комунарського життя — монографічне дослідження німецького колгоспу при колонії Стара Буда, здійснене В.Г. Кравченком, Н.К. Дмитруком та М.С. Сивайловим на межі 1929–1930 рр.⁵ Назване джерело не має собі рівних серед інших, відомих нам, завдяки все-

охоплюючому відображенню найсуттєвіших ознак повсякденності німецької комуні, її внутрішнього життя, взаємин з оточуючим населенням.

Історія створення Старобудської комуні була типовою для свого часу⁶. Рішення про її заснування було не випадковим, його ухвалили свого часу РВК та РПК. У такий спосіб вони заклали «міну сповільненої дії» під традиційне культурне середовище к. Стара Буда, що до революції «... була великим осередком німецького консервативного клерикалізму»⁷ [тут була лютеранська семінарія, що готувала німецьких кістерів (дяків) для всієї України), а також найстаріша та найбільша з лютеранських церков Волині — *Л.Я.*].

Першу невдалу спробу створити СОЗ вони здійснили в 1926 р. Колективісти отримали кредити та худобу, проте розподілили їх поміж себе випадковим чином, земля, що не складала суцільного клину, фактично оброблялася одноосібно. «Нема рощоту, немає й праці», — кричали созівці»⁸.

В 1927 р. до Старої Буди приїздить партієць Біпер — політемігрант з Відня. З усією заповзятістю він заходить над перетворенням «осередку консерватизму» на осередок нового комуністичного способу життя. СОЗ запропонували перетворити на артіль, однак більшість членів кооперативу, вислухавши статут артілі, відмовилася увійти до нього. Зі старого складу СОЗУ в артілі залишилося 5 осіб, до яких згодом приєдналося ще 6 комсомольців та наймитів. «Від колишнього СОЗу залишилося майна лише: пара коней, дві корови, віз і плужок. Навіть борін не було»⁹. Спільних помешкань не було, 7 коней комунарів перебували у стайнях їхніх батьків, через що в сім'ях відбувалися постійні сварки.

Комунарське життя налаштовувалося на 24 дес. землі, конфіскованої у куркулів. «Хлопці жили в одному помешканні (в 1-й кімнаті), а Богданська, яко дівчина, спала в Бібера [секретар партосередку — *Л.Я.*]. Бльох [сільський вчитель, він же — комунар — *Л.Я.*] жив ще вдома. Одержали 200 руб. кредиту і не знали, на що їх обернути. Треба було їсти. Купили сала, хліба, яєць, борщу зварили, якийсь суп. Це було навесні 1928 р. [...] Жили злиденно, а де злидні, там і нелад найбільше. Часто сварились за їжу, одягу — не було чого одіти. Вони вже обірвані були»¹⁰. Комунари були фактично безпритульними — мешкали в школі.

Восени 1928 р., коли розпочався наступ на церкву — пастора виселили з будинку, влаштувавши в ньому амбулаторію. Невдовзі по тому відбулося друге (першими в 1924 р. були розкуркулені 2 господарства) велике розкуркулення багатоземельних господарств. Їхня земля і була сконцентрована в новоствореному колгоспі. Заохочувані владою, комунари розпочали «рішучу боротьбу колективу з місцевою людністю за своє існування»¹¹. Становлення колективу без перебільшення відбувалося в умовах війни між комунарами та селянами-одноосібниками, «... які не мо[гли] примиритися з тим, щоб не те що оддати, а навіть обміняти свій шматок землі на інший»¹². Селяни всіляко заважали переїздові комунарів на нове місце, подавали скарги до суду. Після несприятливого висновку суду чоловіки-селяни намовили жінок перешкоджати переселенню комунарів. «Кулачня» — чоловіки бачили, що вони нічого не вдіють — їх посадять у Бупр, намовили своїх жінок і чужих, і, коли перша хура з будівельними матеріалами приїхала і завертала на це місце, де то скошили жито, то жіноцтво пішло в наступ: спиняли коні, хватили за голову, не пускали» [стилістика

оригіналу — Л.Я.]¹³. Комсомольцям прийшлося непереливки, враховуючи, що їх було троє проти 30 жінок. «Бабське повстання» переросло у бойкот сільради: ніхто з селян не спілкувався з комунарками, не допомагав будувати помешкання. Однак «комуна», як її назвали селяни, вистояла — статут артілі був зареєстрований 3 липня 1928 р. Керівний осередок колективу склали етнічні німці — вихідці з інших комун Волині (сс. Березова Гать, Ксаверівка, Мусієвка та ін.).

Незважаючи на те, що об'єднання колективу відбувалося на статуті трудової артілі, практика існування свідчила про тяжіння ідейного ядра комуні до запровадження саме комунарських стандартів життя. «Загальне правило в артілі для всіх її членів однакове — нема — «моє», оно є — «наше», а тому й уся праця тут іде до загальної купи. Якщо котрийсь з членів артілі більш-менш кволий, такого намагаються повернути більш свідомі товариші. Взагалі ж тенденція в товаристві така, щоб колектив міг перейти цілком непомітно з артільного до комунального господарювання»¹⁴.

Докладний опис повсякденного життя колективу засвідчив, як мало спільного реальність мала з розмірковуваннями віденського комуніста та його райкомівських покровителів. Світлина старобудівського колективу закарбували обличчя виснажених, позбавлених жодного ентузіазму людей, які з невідомих нам причин існували в обставинах щоденної боротьби з навколишньою громадою. Декілька портретних замальовок членів артілі дозволяють глибше усвідомити обставини існування колективу. Засновник і голова колективу — Олександр Клінкер (1884 р. н.) — хлібороб і швець, з чисто пролетарською вдачею, розійшовся з дружиною та дітьми («ідеологічно — вона бо індивідуалістка, а він — громадський діяч»), натомість живе з 19-річною дівчиною, яку виключили з КСМ «за гостру вдачу», міцною фізично, здатною виконувати чоловічу роботу¹⁵. Старий Август Конрад — 80-років, безпартійний, «завсіди біля якоїсь праці, виконує роботу двірника, невпинно всіх і за все дякує», з наймитів¹⁶. Лерх Франц — 18 років — лінивий, каже: «Піду до куркуля, бо більше зароблю, ніж у вас»¹⁷. Готліб Унтер — 19 років — із с. Биковщина (Коростенщина), член КСМ. «З власних його слів, колись гнав самогон і добре жив, але допіру цього не видно.» За спеціалізацією — нічний вартувий. Працює вдень і вночі. Має найбільше одиниць. Голова Клінкер говорить про нього: «Хлопець гарний, за чотири місяці, що працює в артілі, має чистого заробітку 18 руб. 55 коп.»¹⁸. Цецілія Пастрик — 24 роки — малописьменна, безпартійна. «Працює тяжко й надмірно». Задля спільної справи залишає без догляду немовлят. Ричард Фанкельберг — 19 років — з заможної родини. Секретар Старобудської сільради. «Керівники колективу дають таку характеристику цьому юнакові: «... Зарозумілий панич», [ін]телігенція, а яко скарбник негарний, бо довго спить». Любить позичити і не віддавати»¹⁹.

Ці та інші характеристики членів колективу (як от: «надто нервова», «дуже сумлінний, працює навіть хворий», «товариші дивляться на неї, як на інтелігентку, хоч же зовні цього не видно» тощо, до речі, записані зі слів самих комунарів) свідчать про те, що міжособистісні взаємини у комуні (нагадаємо, що серед комунарів не було випадкових людей — усі вони були відряджені сюди партійними та комсомольськими осередками) були далекими від ідилії більшовицьких агіток.

Вкрай складними були умови й їхнього щоденного існування. Достатньо сказати, що з зароблених у 1927/28 р. 20-ма особами 993 руб. 33 коп. не виплачені були 714,03 руб. заробітної плати. Детальний опис побутових умов комунарів доволі промовистий. — З двох будівель, які належали комуні, одну займали сімейні пари: кімната на родину. Найбільша кімната літнього будинку правила за кухню-їдальню, клуб і, водночас, інтернат для юнаків. У ній стояли великий (3,35 м завдовжки) і малий столи, шафа з посудом, на стінах — годинник з гирями, портрет Леніна, репродукції картин німецьких художників, транспаранти з закликами до спільної людської праці. По стінах та навхрест попід стелею на мотузках майоріли прапорці з червоного паперу.

Дівчата в холодну пору року «тулилися» на кухні, влітку спали на горищі. Лише сімейні пари мали особисте майно, для решти предмети побуту були спільними. Невибagliве начиння сімейних кімнат складали ліжка, топчани, горщики, дві швейні машинки «Зінгер», книжки, портрети Леніна та Сталіна²⁰.

Тривалість робочого дня в літній період становила 16–18 годин. Невелике господарство було досить доглянутим, утім жодної економічної вигоди воно не приносило оскільки, за влучним спостереженням науковців, комунари виробляли менше, аніж з'їдали. Воду споживали не кип'яченою, поганой якості, синього кольору, вкриту осугою (до колодязя потрапляли сеча зі стайні та гній з ями). Перший сніданок зазвичай складався з юшки з картоплею та салом, молочного супу, галушок з білої муки з молоком, ячмінної кави з молоком та булкою, або смальцю з хлібом. «Маленький обід» видавався лише тим, хто працював у полі (смалець чи топлене сало, молоко з хлібом, редька зі сметаною). Обід о першій годині дня включав першу та другу страви. На підвечірок о 17-й годині їли те саме, що і на сніданок. Вечеря (пів на дев'яту) складалася з сирого чи кислого молока з хлібом, сиру та сметани, зрідка варили кашу. За харчування на спільній кухні кожен, за винятком старого Конрада та дітей, сплачували 10 руб. Колектив вічно голодних людей розривали чвари навколо питання, хто скільки з'їдав, і чи відповідав його апетит внескові до «спільної праці». На перших порах існування колективу видача харчів не нормувалася і не обмежувалася, згодом куховарка почала зачиняти харчі в коморі.

Так званий осередок комуністичного побуту та праці роздирали сварки. «Абсолютно шутки не розуміють, — зазначав один з колективістів, — Загалом товариських взаємин немає, відчувається замкненість. Чуть не написано на дверях: «Без діла не входить»²¹.

Пересічний день колективу розпочинався з побудки вартовим. Надалі кожен умивався, хто де. На сніданок скликали дзвоном, опісля відправлялися на роботу. Після брудної роботи мили руки перед їдою. У їдальні жінки з дітьми та чоловіки сідали окремо. «Як їли, то не скидали шапок, а тепер:

— Товариші, пам'ятайте культурну революцію, — Допіру скидають»²².

При відсутності невідкладної роботи після обіду комунари спочивали. У неділю спали довго — до дев'ятої години, дехто навіть до обіду. Поснідавши вдягалися й шли до сельбуду, бо там — збори, розваги. Що ж до сімейних, то вони всю неділю «спали, лодаря корчили»²³.

Хлопці на загал були «нехлюйні»: не прибирали за собою, не перевдягалися на ніч, не милися, білизну міняли централізовано один раз на тиждень. Дівчата

навпаки — всі мали власну білизну. Одяг комунарів не відрізнявся від одягу німецьких селян-бідняків: влітку взували «треки» з дерев'яними підошвами, вбрання шили власноруч, беручи викрійки з журналів.

Як видно з зауважень етнологів, прагнення колективістів до нового життя було ширим, водночас деякі з їхніх висловлювань та уявлень виглядають анекдотично. Приміром, ось яким чином у їхньому житті відбувалася культурна революція: «Кожен комсомолец повинен мати порошок, зубну щіточку й миску. Всі ці гасла про культурну революцію старобудські комсомольці виконали, але миску свою ще має не всякий»²⁴.

У контексті завдань епохи науковці приділили особливу увагу висвітленню прикмет, власне, комуністичного побуту. Комунари були цілком упевнені, що «корчачи лодаря» у неділю, вони перетворювалися на «головний осередок в Старій Буді, що пробиває шлях до нового побуту»²⁵. Величезним досягненням вважалося, що жоден з них не відвідував кірхи, відзначав лише революційні свята, справляв лише «червоні весілля», «червоні зорини» тощо. Прикметно, що ритуал підготовки до свят був скалькований з християнських. — «Перед революційними святами білизну перуть, на дворі, в приміщенні прибирають, печуть булку, щоб у свято не варити, приготують їжі на цілий день, прапори вивішують на розі будинку»²⁶. Церковні відправи замінялися організованим дозвіллям. Так, на 8 Березня комунари збирали гроші на Мопр, відвідали безкоштовну виставу в сельбуді, приймали гостей-комунарів з Пулина, грали, співали. Жінки скинулися на лотерею і купили спільну швейну машинку. На решту грошей 10 червня поїхали на екскурсію до Житомира, де відвідали Бупр, фабрику, дитячі ясла, музей, казарми, лікарню. 1 Травня зібрали демонстрацію біля школи, виголошували промови, слухали музик, затіяли «стрільбище» та ігри. Кооператив спонсорував виїзний буфет. На «День кооперативу» комунари влаштувати безкоштовний «випивком».

Комунари стали організаторами першого показового червоного весілля у Старій Буді. Весілля приурочили до 1 Травня, оскільки хотіли залучити до сельбуду «більше публіки». Призначили урочисті збори за участю представників усіх організацій. Реєстрацію двох комсомольців провели на сцені. Виступив член бюро ЛКСМ, виголосив доповідь про значення червоного весілля, вказав на різницю між вінчанням у кірсі та червоним весіллям. «Цим і закінчили збори». Молодим передали гостинець на сцену від партосередку та комсомолу («члени скидалися на той гостинець»): подарували їй сукню, йому костюм, панчохи, блузку, книги. Потім була вистава.

5 травня відбулися весільні урочистості. На них складалися: партійці по 2,64 руб., безпартійні — по 1,30 руб. Зійшлися в приміщенні, замовили на селі музику, почали грати, потім пішли пообідали. Після обіду провели гру в політфанти. Надалі прийшли гості з села, відбувся спільний обід, а потому танці — до ночі²⁷.

Міжстатеві взаємини у колективі були предметом постійних пересудів лютеранського села. Не секретом було, що хлопці вільно «гуляють» з дівками. Погляд колективу на це був самостійним. «Коли хлопець з дівчиною знайомиться [...] (комунар з комунаркою), подають одну заяву на збори комуни. «Ми, члени комуни, такі то, бажаємо жити спільно. Я даю обіцянку такій то, що

будемо жити мирно» і т. ін. Прочитують цю заяву на зборах. Голова зборів запитує цих двох: «Чи ти цілком увійшов з нею в погодження, чи, може, він силою тебе заставляє?» І, коли відповідь дали, що вони дають обіцянку жити, як подругі, сімейніє, тоді ставлять два стільці, садовлять їх і підіймають на «ура» три рази. І тепер можете собі йти спати. І все»²⁸.

Залишається лише дивуватися рівню свідомості комунарів, їхній неспроможності перетворити найважливіші події в житті людини на дійсне свято, обмеженості, скудності матеріальних і духовних ресурсів для влаштування «нового життя». Втім, і ці нові, доволі примітивні, обряди не були витвором, власне, старобудівського колективу: їх перейняли від ксаверівської комуни.

Новонароджених дітей комунари не хрестили, а лише реєстрували у загсі, чим дратували селян. Останні, дарма, що були набожними, казали: «Він не буде рости, помре, бо він — комуніст, Бог його не пустить, щоб он бил большой», «З його чоловіка не буде. Злодій буде»²⁹.

Виокремлюючи особисті чесноти старобудівських комунарів, слід назвати такі: вони пили не горілку, а пиво; не грали в карти; як йшов дощ, то цілий день спали; натомість у релігійні свята під час богослужіння демонстративно працювали в полі, а після обіду самовіддано танцювали в клубі³⁰.

Життєвий шлях комунара мав закінчуватися червоним похороном. Оскільки колектив був молодим (і за віком свого існування і за віком комунарів), він не мав власного досвіду поховання. Звіт етнологів включав описи двох імовірних сценаріїв події. Перший червоний похорон відбувся у селі, коли голова КНС ховав дитину. Вся організація у повному складі з червоним прапором здійснила «шествіє» через село. Виголосили небагатословну промову про «... різницю між попівськими і совєцькими похоронами» і відправилися на цвинтар: попереду президія з прапором, за нею — музики, далі — червона труна, за нею — організація КНС та «людність». Біля узголів'я могили став голова сільради, який промовив: «Товариші. Це наш перший похорон в нашій селі, хотя він різкий для релігійників і буде вороже ставлення. Дитина вмерла. Це залишилось від царату. Дитина була б здорова. В комунах дитина була б забезпечена.» Труну спустили до могили, чоловіки зняли шапки. Зробили три салюти з гвинтівок (що взяли з сільради), відіграли похоронний марш і розійшлися по домах. Промовиста примітка характеризувала ставлення, власне, селян до події: «Люди казали, що поховали, як собаку»³¹.

У Ксаверівській німецькій комуні небіжчика «наряжали», клали до труни, оббитої червоним ситцем. Перед похороном припиняли роботу, збиралися біля труни. Голова комуни в промові пояснював різницю між старим похованням і новим, причину смерті. Поховальну процесію очолювала рада комуни з прапором, далі йшли музиканти, по боках труни — озброєні комунари, а за нею — комунари та селяни. Колона прямувала до комунальних могилок, відокремлених від решти кладовища (!). Над могилою виголошували стандартну промову, давали салют з гвинтівок, плакали тихо. «Коли одна плакала за дитиною — а голова комуни: «Ви повинні раді бути, що не мучиться»³². [Не зрозуміло, то він казав про своє життя, чи про хворобу дитини — Л.Я.] Після поховання комунари організованим маршем відправлялися до комуни і ставали до роботи.

Сучасній людині важко зрозуміти старобудівських німців-комунарів, які так надривно спробували вигадати правила і форми функціонування нового світу, маючи вкрай обмежені уявлення про старий. Невисокий інтелектуальний рівень, обмеженість життєвого досвіду, злидні не дозволяли їм самотужки «вигадати» чогось значущого і принадливого. Комунарські обрядовість та повсякденність вибудовувалися «від протилежного» традиційним. Власне, так унаочнювався глибинний конфлікт ментальностей німця-лютеранина й німця-комунара. Для першого традиційність була глибоко усвідомленою, органічною. «Революційність» другого, як видно з їхніх же висловлювань, була наносною, вимушеною, показною. Вона живилася ненавистю до оточуючого заможного селянства і сліпою вірою в свою винятковість. Чим була вона насправді? Скільки в ній було комуністичного? Чи було в ній щось від етнічного окрім мови спілкування, — кожен вирішуватиме на свій розсуд. Однак неподоланий конфлікт між німецькою громадою к. Стара Буда та старо-будською комунією був очевидний сучасникам. Руйнівної сили він набув з початком суцільної колективізації, коли «осередки нового світу» почали перетворювати на «показові села-комуні» і примушувати селян поголовно жити за комунарськими законами.

Слід зазначити, що висновки експедиції (звіт був поданий після виходу статей Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», «Відповіді товаришам-колгоспникам») були досить сміливими та об'єктивними: поспіх, з яким був створений колектив, пішов не на користь; кількість землі перевищує можливості колективу її обробляти; для нормального функціонування господарського організму потрібні кошти, кредити, приміщення, машини; відсутні підрахунок наявних продуктів харчування, трудова дисципліна та дисципліна споживання; керівництво комуні не відповідає вимогам до керівних кадрів; загальна розхлябаність і нездатність організувати й розподілити робочу силу³³ привела до того, що «старобудський колектив ніби навмисне довів, як то не треба господарювати, бо звідси ж і людський глум з «Комуні», а по ньому й таке уперте загальне небажання німців вступати до колгоспів»³⁴.

Комунарські принципи співжиття наразилися на глуху стіну відчуженості селянства. Змирившись врешті з втратою права на приватну власність на засоби виробництва, селянство спромоглося відстояти своє право на індивідуальний побут і приватне сімейне життя. Це був своєрідний компроміс між режимом, який усвідомив неспроможність цілковито підкорити волю величезних верств населення, і народу, який був не готовий до формаційного стрибка. Однак, на межі 20–30-х рр. більшовицький провід розглядав суцільну комунізацію як цілком можливий сценарій подальшого соціально-економічного розвитку неозорій країни.

Для нацменівського села, як і для суспільства загалом, не було секретом, що кінцевою метою більшовиків було цілковите усупільнення виробництва та особистого життя, перетворення постімперських просторів на велику комуну. Втім, мало хто сприймав це серйозно, певне, з селянською метикуватістю розмірковуючи: «Подуркують і забудуть». Скоро з'ясувалося, якими далекими від страшної реальності виявилися химерні уявлення селян про комуну, в якій «і худоба і жінки — все буде спільним». У 1929 р. більшовики поставили суспільство перед фактом надшвидкої модернізації, відмови від традиційного

алгоритму життя впродовж року (рівно стільки відводилося на завершення колективізації в Степу).

В напружених лиховісних обставинах наприкінці 1929 р. розпочався 1-й етап суцільної колективізації. До березня 1930 р. у низці сільрад Південної України вона сягнула 80%. Побіжний перегляд тогочасної преси вводить в інший світ. Якихось два тижні — і — перегорнута сторінка іншого — докол-госпного мирного життя. Замітка за заміткою — репортажі з полів бойових дій — у прямому (стосовно власного народу) і переносному (за хліб) сенсі. Гасла епохи задають настрій комуністичної вакханалії: «Червоні валки нового хліба — вкладка бідняцько-середняцького села на індустріалізацію села. Бюрократи та «алілуйники» невідповідністю шкодять хлібозаготівлі»³⁵.

Механіка переорієнтації ментальності селянства на комуністичні рейки була невибагливою: доволі скоро сільрадівські активісти й районні уповноважені перестали робити вигляд, що вони будують суспільство тотальної свідомості. В грецьких селах на загал замість полум'яних агітаційних промов, селян брали на ізмор. Про те, яким чином це відбувалося в с. Комар, писав пізніше маріупольський грек-комуніст І. Стріонов: «Місцеві власті, що безпосередньо займалися колективізацією, почали тиснути на селян, застосовуючи різні форми насилля. Однією з таких форм примусу було продовження загальних зборів до 10–11 години вечора. У дверях приміщень, де проводилися збори, стояли ломуси з сільських активів і не випускали з приміщення нікого без дозволу президії зборів.

Селяни, а особливо селянки, плакали й благали президію зборів, аби їх відпустили додому хоча б погодувати дітей та худобу. Члени президії на чолі з головою були неблаганними, примовляючи: «Москва сльозам не вірить. Запишіться до колгоспу, а потім ми не будемо вас турбувати».

Так, з безперервними зборами до пізньої ночі, впродовж 12–15 днів селян геть замордували. Вони, не витримавши такого тиску на них, почали просити місцеві власті дати їм декілька днів на роздуми, не турбувати їх зборами. Місцеві власті вирішили піти назустріч просьбам селян [...].

Селяни, певне, давно вже вирішивши вступити до колгоспів, розуміючи, що місцеві власті від них не відступляться, допоки вони не вступлять до колгоспу, отримавши передишку від відвідувань зборів, почали повальний забій худоби, аби не здавати її до колгоспу³⁶ [...] Селяни, знищивши майже всю дрібну худобу й частково дійних і тільних корів, на перших же зборах почали цілими групами вступати до колгоспів, водночас організовуючи й нові колгоспи»³⁷.

Не менш цинічні методи застосовувалися в німецьких колоніях, причому в них, зважаючи на підйом емігрантських настроїв та відрядження груп протестувальників до Москви, місцева адміністрація вдавалася до банального залякування. Та обставина, що переважна більшість нацрайонів розміщувалася в Степу (19 з 25, тобто 76% від загальної кількості) — регіоні першочергової колективізації, дала змогу урядовцям маніпулювати показниками колективізації, особливо з єврейських районів, і підносити їх як свідчення досягнень ленінської національної політики. В майбутньому явні невідповідності свідомо перекручувалися чи замовчувалися аби спотворити й міфізувати обставини здійснення суцільної колективізації в нацменселі. Очевидно, що вищі посадовці УСРР були цілком свідомі в своїх діях, достеменно знали про проблеми, реальний стан

справ і бачили руйнівний вплив колективізації на виробничі сили села, отож, колективізація перетворилася на катастрофу такої нищівної сили, яку неможливо було відвернути. Одночасно в найвіддаленіших закутках величезної країни селянство було стиснене залізними лещатами, які, здавалося, вичавлювали рештки живого з наївної душі землероба. Методика розбудови комуні на селі, що тиражувалася без вагомих змін на просторах СРСР, була невибагливою, але напрочуд дієвою. А. Діль згадував про те, яким чином проходив запис у колгосп в поволзькому с. Семенівка: «Під час проведення колективізації головою було сказано: «Сьогодні ми маємо урочисту ніч. Справа йде або ж до життя, або ж до смерті. Хто до ранку не вступить до колгоспу, піде через гори до льодяного моря»³⁸.

В низці місцевостей відбулися селянські повстання по типу виступу колоністів Марієнфельда Каменського кантону (Республіка німців Поволжя) (грудень 1930 р.), які розігнали сільраду, партосередок, декілька разів відбивали спроби міліції захопити село й заарештувати «призвідників». Щоправда й наслідки таких повстань були типовими: їх придушували за допомогою загонів ОДПУ, заарештованих селян згодом розстрілювали.

Така практика стала універсальною по всьому СРСР. Повсякденність села розчавлювалася, слоїлася, деформувалася під ударами колективізації. Такого масованого «пресування» село не знало. Це був удар такої руйнівної потужності, який завів історико-культурний феномен під назвою «село» в стан тотального ментального шоку.

Повсякденність швидко і невідомо перетворювалася в усіх соціальних групах етнічного селянства. В епіцентрі більшовицьких перетворень опинилися селянські партробітники та сільський актив, за якими пильно наглядали відряджені на село городяни та співробітники ДПУ. Вмілими діями республіканського проводу вони були зачинені в рамках такого собі шоу «під склом». Попри бажання зробити найпростіший висновок, що то були безчесні виродки, слід пам'ятати, що останні, як правило, були плоть від плоті власної етнічної громади. Ментально й ідейно вони були неспроможними протистояти більшовицькій доктрині. Влада ж, використовуючи регламентуючі можливості каральних органів, адміністративний тиск, залякування та агресивну більшовицьку пропаганду, змогла цілковито підкорити їхню незрілу волю. З початку 1931 р. життя парторганізацій національних районів перетворилося на суцільне пекло: вони повинні були завершити суцільну колективізацію і забезпечити безперервне надходження хліба до держфондів. Штрафників очікували догани, звільнення, передача матеріалів до слідчих органів та суду³⁹.

Наприкінці зими зламного 1931 р. до районів прибули уповноважені РНК, знову таки, аби прискорити хлібозаготівлі. — В лютому рекомендовано було за необхідності застосовувати примусове вилучення хліба у середняцьких господарств, які не виконували контрактаційні договори; секретарям партосередків та головам сільрад, що мали заборгованість, було заборонено брати участь у районних з'їздах рад; на уповноважених РПК поклали персональну відповідальність за відвантаження хліба з глибинних районів.

Упродовж 1931 р. хлібозаготівлі в південноукраїнських національних районах розгорталися за драматичним сценарієм. У травні секретарів грецьких, німецького та єврейського РПК скликали на нараду в м. Сталіно. Звідти вони

привезли «директиву ЦК, що підлягала безоговорочному виконанню»⁴⁰. Відтоді стрімко зростають не лише строки виконання директив, а й ужорсточуються методи їхнього досягнення — тверді завдання для куркульських господарств встановлюються в одnodенний термін, до «саботажників» з бідняцько-заможних господарств застосовуються заходи репресивного впливу, хлібозаготівлі стають цілковито централізованими, всі партійці та кандидати, воєнні та фінансові працівники отримують індивідуальні завдання і попередження про особисту адміністративну та кримінальну відповідальність⁴¹. На позачергових партійних зборах, що відбулися наступного дня по приїзді керівника Старо-Керменчицького РПК з наради в м. Сталіно, 21 травня 1931 р. всі партійці району в присутності представника ЦК КП(б)У Кулешова були поголовно мобілізовані на хлібозаготівлі і поставлені перед фактом, що «... оценка парторганизации и каждого в отдельности коммуниста — будет исходить в зависимости от выполнения возложенных на него контрольных заданий»⁴².

Аби проілюструвати тогочасний цейтнот адміністрації національних районів, наведемо лише один приклад з історії колективізації в Старо-Бешевському районі. — 19 серпня 1931 р. закрите засідання Бюро Ст.-Бешевского РПК заслухало питання про робітників райапарату ДПУ Кучмистова, Суркова та Макєєва. На загал протоколи таких засідань були небагатослівними. В даному випадку 3 сторінки цупкого тексту протоколу з грифом «цілком таємно» відведені під опис нештатної ситуації. Зафіксоване фактичне двовладдя в районі: з одного боку — районне ДПУ, з іншого — парткомітет: обидва — під пильним наглядом центральних відомств, обидва — на межі здорового глузду. Парткомітет звинуватив районне ДПУ в ігноруванні партійного органу, яке виявлялося «... против последнего тем, что вместо систематической информации, правильного и своевременного освещения Райпартком о политическом настроении масс в связи с проводимыми Райпарткомом компаниями — только путем категорических требований от указанных выше работников — РПК получал несвоевременные далеко не верные и отвлеченные, формальные информации, а зачастую такая информация ставила в ложное освещение Центральные организации; вместо правдивого освещения действительного положения района (в спецсводке № 2 о выполнении районом годового плана хлебозаготовок на 15/VIII — указано 20%, когда на самом деле план хлебозаготовок на это число был выполнен на 28,8%)»⁴³. Далі відзначалося, що працівники ДПУ приховували від парткому відомості про антипартійні та антиколективізаційні настрої та виступи населення, більше того, незважаючи на загострення класової боротьби на селі, останні «... систематически занимались отвлеченным не нужным обезоруживанием членов партии и секретарей п/ячеек под предлогом того, что якобы это оружие не зарегистрировано и др. причинам (!), при условии когда эти т.т. на селе боролись с кулаком, за генеральную линию партии (Вовколуп, Трифо и др.)»⁴⁴. Райпартком зазначав, що працівники ДПУ відволікали бюро РПК від політичних кампаній (тобто, хлібозаготівель та колективізації), викликаючи на допити. Там співробітники ДПУ намагалися отримати від членів бюро компромат на «сотоваришів», перш за все — секретаря РПК Корженевича, загрожували помстою члену бюро РПК голові профспілки Ломакіну, шантажували арештами низових працівників. Підсумок двохмісячної діяльності співробітників ДПУ

Суркова та Ломакіна [в.о. райуповноваженого та його заступника — Л.Я.] звівся, за колективною думкою РПК, до пошуку матеріалів проти парткомітету, що було кваліфіковане як «... оппозици[я] члена партии против РПК, к созданию склоки и разложения в организации и используя для этого райаппарат ГПУ»⁴⁵.

Відсутність дотичних джерел не дає можливості судити про справжні причини жорсткої боротьби між двома найбільш впливовими політичними силами району, однак, тиражування подібних ситуацій в матеріалах низки архівних фондів свідчить про те, що повсякденна адміністративна робота в національних районах упродовж першої половини 30-х рр. перетворилася на криваве бойовище. Врешті, партія легалізувала своє безконтрольне й безкарне насилля над суспільством. Маріонеткові виконавча та судова гілки влади беззастережно втілювали в життя ухвали партійних органів на всіх рівнях свого існування. Так, Старобешевський РПК ухвалив неблагонадійних співробітників ДПУ зняти з роботи, заборонити працювати в органах, відкликати в розпорядження РПК й притягти до відповідальності; ОДПУ отримало іншу «рекомендацію» — надіслати інших, більш надійних працівників.

«Демократія по-колективізаційному» набирала одіозних карикатурних форм. Після короткочасного відступу весни — літа 1930 р. партія вигадливо варіювала форми колективізаційного натиску. — З легкістю, як такі, до яких входили куркулі та колишні торговці, що не забезпечили керівництва колгоспним рухом, розпускалися ради національних сілрад і районів (перед тим «вільно» обрані на «вільних» виборах)⁴⁶. Укрупнювалися й розукрупнювалися колгоспи. Комуни перетворювалися на СОЗи й радгоспи. Усуспільнювалося й перерозподілялося на користь спецбригад майно розкуркулених штрафників. Нове керівництво комплектувалося таким чином, аби не виникало проблем. Парткомітети національних районів перетворилися на вершителей доль етнічного селянства, в таємних протоколах [фактично всі протоколи епохи колективізації мають гриф «цілком таємно» — Л.Я.] вони навіть не імітували дотримання демократичних процедур. Рішення бюро гранично лаконічні та безапеляційні: «Признать, что строительство в колхозах сорвано и произведенные строения в артели «Форвест» не гарантирует крепости. Поручить уполномоченному ГПУ немедленно приступить к расследованию и выявлению виновных в срыве строительства в колхозах и допустивших безобразия [...] привлекая последних к ответственности»⁴⁷.

Партійні комітети взялися за регулювання питань, які не відносилися до їхньої компетенції, суто господарських. Методи впливу залишалися адміністративно-поліцейськими. Типова постанова часу — рішення бюро Старобешевського району від 10 квітня 1931 р. стосовно артілі «Доля»: «1. Констатувати, що внаслідок недостатньої участі рядових членів у господарському житті артілі, остання має через загибель кормових буряків збитків на 55 000 руб.

2. За бездіяльність керівного складу артілі увесь зібраний матеріал передати слідчим органам, а на комуністів до КК.

3. Запропонувати Комчастині правління колгоспу прийняти заходи [так у тексті — Л.Я.] для забезпечення продуктивної худоби соковитими кормами.

4. Маючи в артілі «Доля» великий % худоби, що хворіла на туберкульоз, запропонувати фракції РКС прийняти міри для оздоровлення стада, ізолювавши хворих на туберкульоз корів»⁴⁸.

На війні як на війні, були свої герої, були свої дезертири. Втеча відряджених на село партробітників та 25-тисячників була справою звичайною — далеко не всі з них виявилися спроможними безоглядно втілювати лінію партії. Такими був й дехто тт. Алексєохін та Мірошніченко, 25-тисячники Старобешевського району. Перший, не знявшись з обліку, залишив район і перейшов на «відповідальну» роботу в Красногорці, другий зник у невідомому напрямку. Засідання бюро Старо-Бешівського РПК 10 січня 1931 р. ухвалило «за невыполнения постановления бюро РПК о работе на селе и дезертирство тов. Мирошніченко из партии исключить, о чем опубликовать в местной и центральной печати», Алексєохіна — відрядити на попередню (!) роботу⁴⁹.

Попри задушливий кадровий голод, нелюдські навантаження, протиприродні завдання й масові кампанії, позбавлені життєвої підоснови, формально національні райони повинні були «тримати марку». Кожна подія в національному районі ставала інформаційним приводом великого значення — перший пленум Пулинського німецького району слав вітальні телеграми радянському урядові та німецькій компартії⁵⁰, утворення кожного нового району та ювілейні дати вже існуючих висвітлювалися в пресі⁵¹. Однак, чимдалі вони перетворювалися на малозначущі епізоди кривавої епопеї боротьби за хліб, за владу над селом.

Місцева преса дає багатий матеріал для розуміння того, що становило вісь повсякдення етнічного селянства. 29 листопада 1931 р. замітка за підписом «Ке» просто-таки волила: «Комарці! За вами борг. Комарська сільрада найганебніше відстала в виконанні хлібозаготівель. Плян виконано лише на 79,2% в той час, як районний виконано на 105%⁵².

За Комаром хлібний борг перед державою становить 326 цент.

[...] Хлібний борг перед країною Комарська сільрада мусить сплатити і зняти з себе чорну пляму, яку вона носить через свої відверто опортуністичні темпи в хлібозаготівлях»⁵³.

Паралельно з закликами до виконання хлібозаготівель — повідомлення про провальні спроби впровадити принципово нові форми громадського побуту, передовсім харчування. «На ст. Горбаші організовано буфет, культурну чайню та червоний куток. Але буфет ще недостатньо укомплектований. Селяни після гарячої роботи хочуть випити холодного, а в буфеті, крім чаю, нема нічого. Тут-таки біля буфету примостився рундук Черняхівського товариства «Допомога» з червими яблуками. Дешевого хліба та булок нема»⁵⁴.

Величезна кількість публікацій змальовує осередки комуністичного громадського харчування у, м'яко кажучи, непривабливому вигляді. «В їдальні Ч. 1 продовжує панувати бруд, сморід, двохгодинні черги, черви в страві, недоварена страва, холод і що тільки хочете. Продукти, що вступають до їдальні, невідомо куди витрачаються. Обліку немає. Робітники, що харчуються в їдальні — продуктів, визначених для робітничого харчування не одержують»⁵⁵.

«Їдальня на 1 ділянці зернорадгоспу «Шахтар» знаходиться в надзвичайно антисанітарних умовах. В їдальні побито всі вікна і робітники застужуються. Приміщення їдальні вже кілька місяців не ремонтувалося і стіни мокрі, покриті павутинням.

Воду робітникам доводиться пити не квартою, а коробками з консервів, бо робкооп не спроможеться купити кварти. Страва видається недоброякісна, іноді недоварена. Робітники одержують смердючу рибу, яка зіпсувалася, лежачи на складі...»⁵⁶. Та ж історія в ідальні електромонтерів, які прокладали лінію Дніпрельстан — Донбас⁵⁷.

Побіжний огляд місцевої преси унаочнює, як недалекоглядні надії комуністичних фанатиків про усупільнення селянської праці та побуту рушилися під тиском тотального нерозуміння, відкритого та латентного опору, поголовної безгосподарності та безвідповідальності. Втім, у 1930–1931 рр. вони підносяться як суспільна аномалія і поки що висміюються. — «Про ідальню Апостолівської МТС я чув щось страшне. Днями набрався хоробрості, попрощався з товаришами й ... вирішив зайти туди.

В ідальні натрапив на бруд та гидоту. В кімнаті, де варять їжу, по самим приблизним вирахуванням проживає до 100 тис. мух. Вони задоволено кружляють навколо казана. Невідомо, по яким причинам деякі мухи закінчують самогубством і кидаються прямо в казан, рятувати доводиться робітникам МТС під час обіду. Це вони роблять приладами, що звуться ложками.

Заходю в другу кімнату, де їв робітник. Тут теж така картина. Бідним мухам набридло жити в такім бруді... і вони топляться в борщу, супі і таке інше.

Деякі з них навпаки: дуже люблять воювати. Вони сідають на носа робітникові, залазять у вуха й старанно гризуть їх»⁵⁸.

Більш промовистими за критику громадських ідалень виглядає тиражування проблем в сільськогосподарському секторі, як такому. Дописи, замітки, фейлетони, статті, листи не приховують величезних виробничих та споживчих труднощів. У низці епізодів і нюансів вони разом унаочнюють картину небаченої соціально-економічної кризи. В колишній житниці СРСР — масова загибель худоби, наявна худоба в жахливому стані, колгоспники не бажають працювати, трактори та машини занедбані, бригадири виганяють людей у поле лайкою, замість працювати — селяни сплять у лісосмугах, село гине. Дописи описують настрої, які годі було уявити в доколгоспному селі: селян не турбує доля коней та родинних годувальниць — корів.

«В с. Комарі «Радгосп Скотовод» розмістив 325 штук корів, які зараз знаходяться в загрозливому становищі. Догляд за коровами відсутній, корму радгосп не підвозить, коровки по декілька днів стоять голодними, в холодних повних бруду та гною хлівах. Відповідального за догляд скотини немає. Голодні корови починають гинути»⁵⁹.

Продуктивні сили села стрімко занепадали, винятків не спостерігалось в жодному з національних районів та районах, де етнічні меншини мешкали в значній кількості. Спецкори газет єврейських селищних рад повідомляли, що буряки заховано по льохах та ямах. Сільради нічого не роблять, щоб дістати їх звідти і вивезти на цукроварні. Виробничі товариства заспокоїлись та не боються з приховуванням буряка. Реманент розкиданий у полі та на подвір'ях⁶⁰.

Несчисленні факти безгосподарності та нехлюйства комунарів і колгоспників кваліфікуються як результат розкладницького куркульського впливу. В дописі «В комуні засіли куркулі» йдеться про нетипову комуну, яка, ймовірно існувала тільки на папері: в комуні ім. Петровського — кожен комунар і голова

мають до 100 голів птиці, план засіву не виконаний, кукурудзу беруть, хто скільки хоче, якість обмолоту ганебна, хліб із зерносховищ розкрадають⁶¹.

Інша замітка «Довели господарство до розкладу» повідомляє про недбальство в іншому колективі: поки довели зерно — розсипали 15 пудів, трактори стоять, норми оранки не виконуються, норм виробітку немає, в поле виїждять об 11 годині, реманент бездоглядний, городина гине⁶².

Селянство, замість того, щоб перейматися планом хлібозаготівлі, масовими кампаніями, ходом оранки та зяблювання, з решток зерна гонить самогон і п'є. П'є так, як ніколи, — безпросвітно, приречено.

Каратнюк днями пиячить. «23 листопаду у колгоспі повно людей чекають на голову, а він п'є на хрестинах та, обнявшись з попом, кричить вздовж вулиці»⁶³. На тій же сторінці інше повідомлення — «Колгоспівських активістів с. В.-Кирієвки колгоспу «Леніна» Грищенка Міліяна, Бугеру Дмитра та Сіргеєва мало турбує хлібозаготівля села та господарство колгоспу, вони женять куркульського сина Бугеру Фризона. В розпорядженні вісіля пара колгоспівських коней, та щоб не трусилو, Сергієва — ресорник. Вісіля продовжується недовго, всього 1 п'ятиденку, а тим часом голова колгоспу Лептах бідкається, що немає робочих рук та відсутній завгосподарством Грищенко, а голова сільради Гудименко, що поступає хліб, та немає активу, щоб натиснути на куркуля»⁶⁴.

Інший приклад: «Голова Яланецького колгоспу Красілін та завідуючий амбулаторією Шевчук А., замість роботи по хлібозаготівлі — розважаються сорокоградусним. Напившись «до щепки» оці два герої, беруть підводу і роз'їжджають по селу, «везіть, мовляв, начальство, а то слизько ходити».

В такому виді, появляються до сільради і починають хуліганити. Добре, що під цей час там був міліціонер, який посадив Красіліна кудя слід та відібрав нагана (!)»⁶⁵.

Бершадська газета «Соціалістичний шлях» впродовж 1930–1931 рр. оприлюднила стільки прикладів запійного пияцтва управлінців і громади, що складно зрозуміти, як етнічне та українське село не захлинулося й вижило в похмільному угарі. Разюча неписьменність журналістів та набирачів наводить на думку, що це був новий або черговий штат районної газети, ще не обізнаний в тому, що і яким чином можна висвітлювати. Недогляд, безумовно, був виправлений пізніше, та завдяки йому ми маємо красномовні свідчення про моральний стан села в часи колективізації.

«По с. Огузки, як це видиться, працюють бригади. Отже, в одній з таких працює відповідальним бригадиром Шевчук Т. Який замість переведення хлібозаготівлі по своїй ділянці, винайшов другий метод роботи, цебто знищення самогонки через свою власну горлянку»⁶⁶.

«В час такої важливої кампанії, як хлібозаготівля, де щоденно працюють ударні бригади колгоспників навколо Тиврівської буксирки в с. Лісничому, селядоровський актив, як то: рахівник с-р Микульський та Луцишен Стратій женуть самогон, псуючи хліб. Міліціонер Линок лише за три дні вилив 120 відер закваски. Навіть у бувшій комсомолки Баголи була закваска»⁶⁷.

«Голова Рогулянського т-ва Олійник С. відрядився на село по мобілізації коштів. Алеж випадково зайшов до гром. Микульського Н., цебто не випадково, а попередньо на це умовою Микульським. Та цілісний день мобілізував

горілку своєю власною горлянкою, забувши про те, що т-во має такий ганебний прорив у виконанні мобкоштів...»⁶⁸.

«Голова виробничого т-ва Бевзук с. В. Керівка замість переводимих покладених на т-во кампаній включився на щоденні пиячки. А голова с-р не вживає ніяких заходів, щоб не образити Бевзюка, останній навіть не просипається від п'янки»⁶⁹.

Зрозуміло, що далі така ситуація без наслідків тривати не могла. Село впевнено крокувало до прірви. В грудні преса зарясніла повідомленнями про економічну руїну, поширення настроїв самозабезпечення.

Гасло часу — «Вогонь по споживацьких настроях та безгосподарності в колгоспах»⁷⁰. Газетні шпальти репетують заголовками: «Хліб розподіляли по їдцях», «В управлінні колгоспу куркуль», «Спекулянти під маркою колгоспу». Як і в 1918–1920 рр. ідея воєнного комунізму в її практичному втіленні доходила свого логічного кінця — село впало в господарський колапс.

Його прикмети загальною універсальні: «Арт. “Путь Бедноты” — Свиной заедают вши, коровы тонут в грязи, расстановка сил не произведена — на одного конюха 24 лошади»⁷¹. «В арт. “Юный пахарь” правление совместно с бригадирами и конюхами пьянствует 4-й день. Возле лошадей осталась лишь одна треть конюхов, а две трети “занято” пьянством»⁷². Кінське поголів'я зменшилося в рази і продовжує скорочуватися. Громадські їдальні в жажливому стані⁷³. Стан продовольчого постачання катастрофічний, учителі голодують. «Вже скоро 3 місяці, а 45 вчителів, що працюють в Янісолі, не одержують промкрану за встановленими нормами». В той же час на очах гине від морозу 700 пудів картоплі й 300 пудів капусти. «Ніхто, нікому не дозволяв перекручувати і не здійснювати постанов партії, вони мусять бути чітко виконані», — пишуть до газети «сіячі доброго та вічного», та їхнього голосу не чують⁷⁴.

Чути нема кому. Селяни поголовно недоїдають. Сільський актив, використовуючи службове становище, доїдає рештки колгоспного стада. «В Сумівському к-пі «Нива», член к-пу Шубович усупільнив корову. Колгосп витрачав два м-ці корми і трудовні, що вартість цього складала майже 100 карб. Алеж згряя спекулянтів Паскаренко С., Тарківський Т. та Черкасов М. на чолі з головою колгоспу Хомко Р., зарізали цю корову і розділились між собою м'ясом. Про це ні с-р ні рада колгоспу в цілому не знали. Ми вимагаєм втручання органів прокуратури в цю справу, щоб притягти винних до права за знищення тваринництва в колгоспі»⁷⁵.

Наслідки комунізації не заставили на себе чекати й у соціальній сфері: пияцтво та дармоїдство ширилося селом, люди впадали в ступор, розповсюджувався перелюб, жінки відмовлялися народжувати дітей (за повідомленнями преси, приміром, у грецькому селищі Мангуш на декілька десятків народжень припадало декілька сотень абортів⁷⁶). Почалася епідемія висипного тифу.

Незважаючи на очевидні ознаки соціально-економічної та моральної деградації села, радянська преса зловтішалася з проблем, які переживав капіталістичний світ. «Фінансова катастрофа, що охопила поруч економічної кризи капіталістичний світ, викликала нове збільшення безробіття, нове нечуване зубожіння трудящих мас [...] «100 мільйонів зайвої людності» — ось наслідок капіталістичного господарювання»⁷⁷.

Втім, жодна з подібних заміток не могла відволікти уваги від негараздів в «своїй хаті». — Сторінка за сторінкою вимальовується картина жахів радянського народу: криза продовольчого постачання, нестача харчів, масовий падіж худоби. В грудні 1931 р. Укрколгоспцентр поширив у пресі інструкцію «Як доглядати коня?», що регламентувала умови утримання та розмноження коней. Причини тривіальні — кінське поголів'я перебувало на межі існування.

Проголошена кампанія — «громадський буксир». На шпальтах друкуються червоні та чорні дошки. По ямах вишуковують по декілька пудів зерна, кукурудзи. Кожен пуд — привід для газетного галасу.

Шпальти рясніли рапортами передових колгоспів і радгоспів. Вони брали на себе зобов'язання виконати п'ятирічку в чотири роки і викликали на соцзмагання. Поруч розміщувалися гнівні викриття відстаючих, що чимдалі набирали агресивнішого забарвлення. «... Хто дозволив вам покладатись на самоплив, хто дозволив вам зривати хлібозаготівлі? Вимагаємо негайно зняти правління, що по-опортуністичному ставляться до хлібозаготівель та віддати їх до суду. Ганьбити такими темпами хлібозаготівель В.-Янисольську с-раду — не дозволимо»⁷⁸.

13 грудня 1931 р. кореспондент Лунін повідомив про взяття с. Комар на буксир. Фінплан IV кварталу був виконаний на 35%⁷⁹. Практично всі мобілізаційні кампанії перебували в катастрофічному стані. Та цьому не приходилося дивуватися — новими були лише форми колективних об'єднань. По правді сказати, люди, які були загнані в них силою, погрозами та економічним тиском, мислили старими категоріями, вибудовували своє буття відповідно до усталених стереотипів. Якими далекими були ці колгоспи і комуні від ідеальних образчиків комун у західноєвропейській еміграції! Більшовики, що мали дореволюційний досвід і відповідний світогляд, не могли не помічати колосальної прірви, що відділяла колишні мрії від жажливої реальності. Доволі очевидними «темні сторони» радянських колгоспів були й для решти громадян Країни Рад. Красномовні свідчення зберегла преса епохи:

«Артіль ім. Петровського, розгорнувши по-справжньому соцзмагання та ударництво, розподіливши вірно сили, застосовуючи на всіх ділянках роботи відрядництво — 1 серпня закінчила молотьбу. Але справа після обмолоту стала ось яка:

Треба, як то кажуть, після важкої праці погуляти, голова колгоспу, рахівник, коморник, завгоспод. Та ще й закликали голову колгоспу артілі «Комунар» (зробили змичку). Випили гарненько, поспівали, а потім почали битися та доказувати, який колгосп краще «працює»⁸⁰.

На загал у селянському середовищі переважали не ударницькі настрої. Навпаки, — втрата зацікавленості сільськогосподарського виробника у праці, як такий, стала висхідною точкою широкомасштабної ментальної деградації. Комуністична ідеологема про невідворотне стирання різниці між містом і селом почала втілюватися шляхом відмирання села. Здавши худобу, посівне зерно, інвентар, селяни ухилялися від роботи, примовляючи: «А мы, дураки, еще отказывались от колхозов. Смотри, как хорошо стало — никакой заботы — ходи, гуляй и дурака валяй»⁸¹.

Селянство та його підневільні кати, перебували в стані ментального шоку. Чи могло комусь спасти на думку роком—двома раніше дарувати такі неприродні подарунки, висувати такі неприродні ідеї (що, до речі, підносилися як елементи нового мислення). Може, для окремих осіб вони і були органічними. Та проблема полягала в тім, що переважна більшість тиражувала їх вимушено, загнана в світоглядний тупик гаслами епохи «Великого ривка». — Делегація артiлі «Червоний Рільник» дарує IV Старо-Бешевській Райпартконференції (20–22 червня 1931 р.) 50 пудів пшениці. Відразу ж надходить пропозиція пшеницю здати на елеватор, а отримані гроші спрямувати у фонд індустріалізації. Пропозиція приймається одноголосно 150 присутніми. Далі більше — делегація від комсомолу Оленівських кар'єрів дарує конференції 200 тонн каменю⁸².

Тотальна маргіналізація набувала чимдалі огидніших форм — до Великого терору кінця 30-х рр. ще сім років, а найбільш просунуті вже зрікаються своєї крові, аби не втратити оперття під власними ногами. — «Я громадянин Улаклицького посолька, Улаклицької с-ради Плахоткін А.І. зрікаюсь свого батька і пориваю зв'язки з своєю родиною, через яку позбавлений права»⁸³.

На розбіжності дійсного рівня етнокультурного розвитку етносів і прагнення партії до їхньої надшвидкої «радянзації», наче на дріжджах, зростала підоснова подвійних стандартів життя. Прояви її відзначалися на всіх рівнях життєдіяльності суспільства: члени національної сільради водночас були членами церковної ради (Талаківська сільрада, 1929 р.)⁸⁴, голова національного району, комуніст (в майбутньому — член ЦКНМ) здійснював юдейські релігійні обряди, комсомолки і комсомольці в релігійному екстазі рвали на собі волосся на обряді поховання Тори⁸⁵ тощо. Практично не використовувалася жіноча праця в єврейських колгоспах Правобережжя⁸⁶ та грецьких колгоспах Приазов'я — національні традиції цього не припускали. Спроби більшовиків укорінити в повсякденному житті нові традиції і обряди (так звані, «червоні» або комсомольські весілля, похорони, хрестини), радянські пролетарські свята не приносили суттєвих наслідків.

Село деградувало не лише ментально, а й фізично. Здавалося, нерозривною пуповиною прип'ятий до Землі селянин-трудар групами й поодинокі знімався з неї і йшов світ за очі. «Колгоспному селянству не лишалося нічого іншого, як навскіс зацвяхувати дошками вікна й двері хат і виїзджати зі своїми родинами в промислові центри шукати роботу, — згадував про ці часи І. Стріонов, — В сілах на всіх вулицях збільшувалася кількість безлюдних будинків і дворів. Більшість селян йшла з сіл не просто, аби згодом повернутись. Вони йшли назавжди, проклинаючи все на світі й даючи зарок більше ніколи не повертатися»⁸⁷.

Розпочалися планові мобілізації селянства на донецькі шахти та великі будівлі п'ятирічки. Впродовж 1930–1931 рр. секретарі сільських партосередків неодноразово отримували догани за невиконання планів-рознарядок по вербуванню робітників⁸⁸. Пройде рік — півтора, і грецькі, єврейські, болгарські та німецькі селяни вважатимуть за щастя потрапити на донецькі копальні — тільки таким способом, за рахунок шахтарської пайки, вони рятуватимуть свої родини від голоду.

В обставинах моральної деградації дорослого населення більшовики застосували, і не без успіху, технології позаекономічного визискування дитячої праці. Під зовні привабливою вивіскою підвищення рівня свідомості підростаючого покоління польові роботи перетворилися на обов'язок школярів. За два дні учні Комарської ШКМ зібрали 670 центнерів буряків⁸⁹ і закликали решту дітей району ставати до роботи, аби ліквідувати прорив у радгоспах по збиранню пізніх культур.

В епоху суцільної колективізації намітився епохальний за наслідками крок стосовно утилізації жіночої робочої сили. Матеріали 20-х рр. зазначали, що більшість нацменжіноцтва дуже погано спілкувалася російською, або не розуміла її зовсім. Насправді ж відомості про рівень освіченості не дозволяють приймати на віру зауваження радянських працівників. Згідно з даними 1930 р. питома вага письменних жінок у грецьких районах варіювалася в межах 42 — 54%⁹⁰. У болгарському Благоївському районі вона сягала 49,8%, Вільшанському — 29,4%, польському Мархлевському — 37%. Російські райони демонстрували середній рівень писемності: 25% в Олексіївському, 32,7% — Путивльському, 35,6% — Велико-Теплівському, 51,5% — Сорокинському⁹¹. Найвищі показники писемності відзначалися в німецьких районах: у Пулинському — 40,7%, Зельцьському — 73,5%, Карл-Лібкнехтівському — 74,6%, Високопільському — 77,7%, Молочанському — 79,7%, Люксембурзькому — 81,5%. Однак, серед них був і Спартаківський район, де писемність жінок була найнижчою в Україні — усього 21,8% (!)⁹². Отож, спостереження радянських функціонерів стосовно відсталості нацменжіноцтва відображали не стільки дійсний рівень освіченості, скільки відсутність контакту з останніми.

Нагадаємо, що універсальним заходом соціальної мобілізації жіноцтва стала політика утилізації трудового потенціалу домогосподарок. Функція «трудового розкріпачення робітниць і селянок» була покладена на жінвідділи, що діяли впродовж 1919–1930 рр. Їхніми стараннями в жіноче середовище привносилися ідеї просування жінок у ті сфери виробництва, де жіночий труд раніше не застосовувався. Аналогічні завдання виконували неформальні суспільні організації, так звані делегатські збори, створені ще в 1918 р. Делегатки формально обиралися на виробничих зборах і відправлялися на політичне навчання, яке радикально змінювало їхній світогляд. Делегатські збори, як зазначав ж. «Работница», поєднували партію та маси, тобто полегшували цивілізаційний вплив більшовиків на дрібнобуржуазне середовище. Делегатки мали силою власного прикладу здійснити прорив в уявленнях нацменжіноцтва про те, чим були чоловік і жінка, і те, якими повинні бути взаємини між ними.

20-і рр. стали часом революційного перевороту в шлюбно-сімейних відносинах. Процеси емансипації потужно охопили постімперські простори, різко змінюючи світоглядні орієнтири консервативних етнічних громад, збільшуючи питому вагу нових форм шлюбу, тим більше, що на початковому етапі свого існування радянська влада пропагувала й заохочувала вільні міжстатеві відносини. Тим не менше, в доколгоспний період прагнення громад до самозбереження шляхом дотримання «чистоти крові» залишалося визначальною тенденцією етнічного життя. Укладання шлюбів та вибір шлюбного партнера здійсню-

валися переважно в своєму селі, щоправда дещо зменшилася роль батьків у формуванні подружньої пари. Дроблення господарств під впливом радянської податкової системи пришвидщило затвердження історично нової форми сім'ї — малої (нуклеарної). Більшовицька пропаганда, погіршення умов господарювання й, відповідно, господарська деградація селянства суттєво вплинули на вигляд весільного дійства та зміст повсякденного сімейного життя. Повсюди в Україні скоротився весільний цикл (який традиційно тривав щонайменше тиждень), шлюбна обрядовість спрощувалася й вимушено секуляризувалася.

Зрушення, здійснені більшовиками в сфері духовного життя національного села у досліджуваний період, неможливо охарактеризувати однозначно. З одного боку, вони були наслідком об'єктивних соціально-економічних процесів. З іншого, — спричинили своєрідну моральну порожнечу в суспільстві, роз'єднали «батьків» і «дітей», поставивши їх у різні світоглядні табори, викликали сплеск аморальності, розпусти, власне, все те, що спричиняє насильницька зміна світоглядних орієнтирів. Відомості про хабарництво, зловживання службовим становищем, пияцтво, розпусту сільрадівської верхівки типові для цього часу. Наївним було б вважати, що процеси маргіналізації та деморалізації охопили лише правлячі кола суспільства, вони спричинили ерозію цілих шарів традиційної селянської свідомості, яка під впливом більшовицької пропаганди створювала власні (часом спотворені) норми і форми поведінки. Передувала в цьому молодь та її авангард — комсомол. Ось що писала в 1928 р. г. «Наша правда» про молодь с. Старий Керменчик: «Молодь розбещена, гвалтує дівчат, в 15 років дівчата роблять аборти, шириться «кавалерство», «баришеньство». Комсомольці не тільки не борються з цими явищами, але в багатьох випадках першими подають у них приклад [...] 2 комсомольці Базбек та Тазбаш гвалтують 13-ти річну піонерку Х.Л. (комсомольців напередодні було вилучено на дитробітників). В іншому випадку безпартійний селянин Хремлі гвалтує 17-ти річну комсомолку Т.Ч. за допомогою партійця (!) Васіна [...] Загальна атмосфера в комсомолі та серед молоді — це розбещеність»⁹³. Комсомолец-колгоспник не лише користується найманою працею, а й гвалтує наймичку за відсутності дружини⁹⁴. Директор школи розбещує учениць школи, а його дружина, по сумісництву — завідувач, переслідує його так званих коханок⁹⁵ і т. ін.

Отож, перемоги нового способу життя і мислення в національному селі були суперечливими. Це у великих містах давно був легалізований медичний аборт, люди легко одружувалися і легко розходилися, випробовували різні форми шлюбу, жінки працювали, а в позаробочий час стрибали з парашутом. Селянка виходила за межі господарства лише на сімейні торжества, релігійні та громадські свята, навіть на громадські збори вона з'являлася після фактичного наказу чоловіка. Нові віяння стосовно становища жінки виявлялися хіба що в тім, що сільрадівська верхівка, розглядаючи жінку як сексуальний об'єкт, могла в будь-який час познуватися з неї, незважаючи на вік і соціальне становище. Повідомлення про знущання чоловіків-п'яниць та старших членів родин над жінками були звичайним явищем⁹⁶. Власне, тільки глибока, віками вкорінена в селянському середовищі, релігійність утримала в той час суспільство від катастрофи обвалу всіх і всяких стереотипів та моральних домінант, який приховував колосальний руйнівний потенціал.

Не можна стверджувати, що влада не помічала описаних вище явищ, чи не знала про їхнє поширення. Вона намагалася впливати на них, але переважно агітаційно-пропагандистськими методами. Втім, своєрідні «ножиці» морально-етичних орієнтацій селянських етнічних спільнот та більшовицької доктрини були такими значними, що наслідків ці спроби не мали. Терпіли фіаско намагання більшовиків ув'язати в єдине ціле колективну працю та відпочинок. «В МТС працює 80 чол. робітників, серед яких культурно-масової роботи не переводиться. В колгоспах, що їх обслуговує МТС масової роботи по популяризації постанов УКЦ про розподіл натуральної продукції серед колгоспників не переводиться, внаслідок чого чимало колгоспів ці постанови перекручують (Богатирські колгоспи). Громадське харчування для робітників не налагоджено, були випадки, що робітники по декілька днів не одержували обідів»⁹⁷.

В суцільному колективізаційному хаосі культурно-масова робота на селі занепадала, ледь животіла мережа лікнепів. Місцева влада на це не зважала, відверто заявляючи: «Є більш важливі справи»⁹⁸. Недолугі дописи сількорів про те, що робітникам зернорадгоспу «Шахтар» нема де отримати культурного відпочинку після трудового дня⁹⁹ виглядали безглуздо, адже праця для людей, які постійно недоїдали, потроху перетворювалася на непосильний тягар. Вчителі ледве животіли, грошове утримання та продовольчий пайок затримувалися місяцями.

Вже восени 1931 р. у національних колгоспах Південної України їжа, як така, перетворюється на нав'язливу ідею, — громадське харчування дискредитувало себе цілком і повністю, а інші варіанти його влаштування були зведені нанівець. Знов-таки радгосп «Шахтар»: «Щоденно під час обіду стоять черги, їдальня набита повно людей, що ніде голці впасти. Санітарний стан їдальні надзвичайно кепський, в хлібові і в страві ви знайдете, що тільки хочете: і мухи, і нітки і т. ін. Харчі в їдальні надзвичайно кепські, і про поліпшення їх ніхто не дбає. Поруч цієї їдальні знаходиться їдальня комерційна, завжди пуста, про яку тільки й дбають головотеси з СільЕСТ»¹⁰⁰.

Розпач голодної людини погано підібраними українськими словами передає замітка студента-грека «Їсти ... заборонено»: «Висить об'ява ... студенти зерно-технікуму не поснідають, не пообідають, нікому їжа відпускатись не буде.

Значить, вдень, крім технікумівців, їсти не відпускають, а вночі їдальня зачинена. А як же з сотнею, другою тих, що, крім технікумівців, харчуються в їдальні. Воно правда, й ці люди теж їдять, але ж, як поглянути на об'яву, що висить на дверях їдальні № 1, так аж страх бере»¹⁰¹.

Врешті, не тільки їжа, а й речі першої необхідності перетворюються на страшенний дефіцит. Влітку 1931 р. уряд застосовує ще метод батога й пряника: поряд з легалізованим терором проти злісних зривників хлібозаготівель «ударників» заохочують промисловими товарами. Однак і тут виявляється безліч проблем — на всіх краму, як завжди, не вистачає: «Катеринівська спож. кооперація не виконує того настановлення, що крам у першу чергу треба давати колгоспникам-ударникам. Ввесь крам, призначений комуні «Петровського», комунари не мають змоги одержати через те, що вдень працюють, а ввечері кооперація зачинена. Голова спож. товариства Гіль не чекає нічого й розбазарює цей крам кому завгодно. Артіль «Надія» недавно дала авансом під крам 1 800 руб., але одержала його лише на 700 руб.

Останній крам розбазарено кооперацією. К-госпники обурені проти цього злочинства»¹⁰².

Повідомленнями про зловживання навколо таких необхідних селу речей переповнена преса. Спецкор під промовистим псевдо «Вуха» повідомляв, що дефіцит розподіляють не по заслугах, а жеребкуванням: «... Через такий «метод» крам припав не ударникам. Його одержали сестра рахівника Шаткова та сестра голови колгоспу Забігайлова. Комісія, що розподіляла крам, призначила його «своїм людям» — Тараню і Худику [...] колгоспники краму майже не одержали»¹⁰³.

Дефіцит перетворюється на універсальний важіль впливу на селянську спільноту. Наприкінці 1931 р. держава ще намагається переломити селянський саботаж методами агітації й пропаганди, час від часу запроваджуючи певні мобілізаційні кампанії, втуюючи більшовицький ідеологічний непотріб з «навантаженням».

«Оголошення. З 15 жовтня до 5 листопаду Велико-Янисольська філія “ВУКОПКНИГИ” оголошує широкий масовий продаж “Жовтневих бібліотечок”. До кожної бібліотечки, вартістю в 1 руб. покупцеві видається лотерейний квиток для участі в розіграші таких речей: 1. Піаніно — 3 шт; 2. 4-х лямпов. приймачів — 2; 3. Велосипедів — 10; 4. Фотоапаратів — 10; 5. Грамофонів — 5; 6. Гармоній — 10; 7. Балалайки — 50; 8. Гітар — 30; 9. Мандолін — 30; 10. Готувальень — 30; 11. Портфелів — 100; 12. Альбомів — 100; 13. Футболів — 300 та багато інших речей»¹⁰⁴.

Дефіцит тотальний. У дефіциті все: мануфактура й валянки, зошити й сірники, голки й нитки, відра й кружки. Потроху звичайне людське ставлення, співчуття перетворюються на дефіцит. Країна наповнюється «стуком»: «Перо» повідомляв, що в арт. «Шлях Ілліча» комірник Попов повз правління взяв для своїх свиней 12 пудів ячменю та 4 пуди висівок, облік колгоспного хліба відсутній¹⁰⁵, комсомолки наглядають за вагарями, піонери — за вчителями. Всі «стучать» на всіх, всі наглядають один за одним.

Тим часом, як село хиріло і, захлинаючись у хлібозаготівлях, голодувало, радянський і партійний актив повсюдно виявляв ознаки пристосуванства і намагався забезпечити себе в умовах штучних продовольчих проблем. Про «шкурництво» управлінців писали практично всі газети. Трактувалося воно переважно як куркульське переродження чи відокремлення особистої позиції від партійної¹⁰⁶.

Впродовж суцільної колективізації ресурс довіри селянства етнічних меншин до діючої влади вичерпався. Якщо з середини 20-х рр. внаслідок здійснення коренізації та створення національних адміністративно-територіальних одиниць взаємини влади і національного села невинно покращувалися (зокрема, переважна більшість аналітичних матеріалів ЦКНМ засвідчувала «цілковите співчуття Радянській Владі та Комуністичній партії» з боку нацменівського селянства), то з початку 30-х рр. усюди відзначаються незадоволення населення урядовою програмою соціалістичної перебудови села. Архівні джерела відображають зростання антирадянських настроїв у середовищі етнічних меншин і фіксують окремі спроби гуртування селян на їхній основі. Начальник Волинського окружного відділу ДПУ Шелега в спецповіді повідомляв, що укра-

їнські та польські селяни незадоволені ЄСПП, і, не бажаючи сплачувати податки, приховують дійсні розміри ділянок та худобу, вважаючи, що «хліборобів, зовсім радянська влада бажає придушити, [...] здирають три шкури за один раз»¹⁰⁷.

Вихід з ситуації польське селянство пов'язувало з переселенням до історичної батьківщини. Емігрантський рух спеціальні радянські установи кваліфікували як «антирадянський», фактично він таким і був. Основним засобом боротьби з ним стало позбавлення населення права на зміну громадянства і вільний виїзд з країни. Якщо в середовищі польської меншини емігрантські настрої не набрали суттєвого кількісного вираження¹⁰⁸ (ймовірно, через можливість несанкціонованого переходу кордону), то німці УСРР, а в особливості меноніти на межі 20–30-х рр., не ховаючись, намагалися емігрувати цілими групами. Потенційні емігранти бралися на особливий облік, внаслідок чого офіційний виїзд за кордон зменшився, водночас масового характеру набули нелегальні втечі родин з прикордоння.

Зростання антирадянських настроїв у польському середовищі досить виразно проявилися під час підготовки до першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у Варшаві (мав відбутися 1929 р.)¹⁰⁹. Матеріали, що збереглися під грифом «цілком таємно», засвідчили, що на цей час одностайності в полонії не було. Спецзведення 20 липня 1929 р. зазначало, що підготовка до з'їзду викликала погравлення антирадянських настроїв серед поляків, а куркульство та духовенство «використали всі моменти, якими можна було б дискредитувати радянську владу в очах поляків», «висловлювались за необхідність відкрито розповісти про бідування селянства, про голод, про те, як тут грабують й руйнують господарства». На зборах у Київському польському клубі Роговська запропонувала відрядити на з'їзд людину, яка б розповіла, до чого більшовики [...] довели Росію, і просила б польську владу врятувати українських поляків від голоду та переслідувань. Поляки у своїх виступах говорили про відсутність політичних свобод і безпідставні репресії з боку радянських карних установ. Хлібороб с. Немелянка Новоград-Волинського району Войцехівський висловився наступним чином: «Радянська влада пригнічує поляків, бере великі податки, забирає хліб і не дає жити». Члени релігійних гуртків нарікали на переслідування віруючих, заборону релігійного виховання. І вже цілком вбивчою була думка польських робітників про те, що їхньою батьківщиною може бути лише Польща¹¹⁰.

Поширення антирадянських настроїв у сукупності з недовірою ЦК ВКП(б) до місцевих органів влади і партосередків спонукали державу до застосування чисток. Тотальні кадрові переміщення стали характерною прикметою 1930–1934 рр. і врешті звели нанівець всі досягнення коренізації в галузі кадрової політики. Наслідки не забарилися: відновилося недоброзичливе ставлення селянства до спущеного «згори» керівництва, яке під впливом колективізації й хлібозаготівель перейшло у відкриту конфронтацію. II Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин змушена була визнати відродження під впливом колективізації, здавалося, вже переборених міжнаціональних суперечностей. У доповіді О. Глинського «Про стан нацменроботи та її перспективи» зазначалося: «Факти говорять [...] про поширення націоналістичних тенденцій серед нацменшин»¹¹¹. У грецьких селах не приховували недовіри до прийдешніх

[«хазах» — прим. Л.Я.], бійки з сусідніми українськими селами з приводу конфіскації земель грецьких спільнот чи розподілу кредитів стали буденною справою; греки конфліктували з підселеними з центральних областей СРСР російськими артилями, частішали виступи проти єврейських колоністів.

Звіти ЦКНМ перетворилися на зведення з переднього фронту воєнних дій. Партійно-радянський провід не приховував, що селом котиться хвиля жорсткого вмотивованого терору, йде війна з дрібно-капіталістичною свідомістю, зі старим світом, врешті, з селянством, як таким. Ціна питання — виробничі потужності сільськогосподарського сектору та право вирішувати, куди і яким чином розподіляти валовий продукт колективної селянської праці. Як на будь-якій війні, тут була своя лінія фронту. Щоправда, вона не була відмаркована на республіканських мапах. По одну сторону — неозброєне, чи озброєне вилами селянство, яке затялося у відвертому саботажі, наївно гадаючи, що такий спосіб опору зможе зупинити більшовицький уряд. По іншу сторону — більшовики, які, проводячи превентивні заходи, постійно змінюючи кадри місцевої ланки управління, розпалюючи соціальні конфлікти і тваринні інстинкти, ладні були йти на крайні заходи, аби втлумачити селянству — «Хто не працює, той не їсть» — у буквальному сенсі. Село поволі наближалося до катастрофи.

Замітка під промовистим псевдо «Проезжий» про колгосп «П'ятирічка» Стрельниківської сільради: догляд за конями жохливий, станки не обладнані, корм кидають як попало — коні б'ються, кусаються, рани не лікують, дві скирти сіна стравлюються бродячими (!) кінями та коровами, що врешті приведе до втрати корму, роботу конюхів не перевіряють, виділяють на цю посаду лише ледарів¹¹². Те саме зі свинями (колгосп «Червона зоря» К.-Козачанської сільради) — на фермах бруд, холод, свиноматки хворі, корму нема, оскільки картопля та буряки замерзли й згнили¹¹³.

Поряд — повідомлення про «шалений» опір куркульні: 18 грудня твердо-здатчиця Борюховської сільради Денисова здала 12 кг. волокна, у кожній жмені виявилось по завернутому шматку заліза (?!), складений акт, колгоспники вимагають (!) показового й суворого покарання¹¹⁴.

«Удесятерить темпы пенькосдачи. Превратим штурмовой двенадцатидневник в общерайонный поход-борьбу за своевременное выполнение плана первичной обработки конопли и сдачи пеньки. Горковский, Веселовский, Белогалицкий, Яцынский, Бояро-Лежачанский, Бунякинский сельсоветы своими темпами позорят район. Большевистский огонь по оппортунистам, срывающим пенькосдачу»¹¹⁵. — Колгоспники артілі «Перемога» Зінківської сільради звітували: на первинну обробку кинуті всі сили, на найважливіших пунктах закріплені члени правління, організовані бригади по м'яттю, тріпанню, сушці, кожен колгоспник отримав чітке завдання — перебрати до 1 січня 1932 р. не менше 2/3 копиці, крім того кожен має завдання на кожен день, виокремлено преміювальний фонд [у нього включили дефіцитні товари — Л.Я.]»¹¹⁶. Передовиця зазначала, що кожен комуніст та сільрадівець мають усвідомити, що їхня приналежність до партії буде оцінюватись за результатами боротьби за здачу конопель, виконання плану¹¹⁷.

Причини надривного істеричного галасування місцевої преси були зрозумілими — на кінець грудня річний план здавання прядива Путивльський район

виконав на 9%, — не зарадили ані штурмові кампанії, ані авторитарні форми управління, ані показові процеси — замість мочити й здавати коноплі, правління роздавали їх селянам на паливо¹¹⁸ або гноїли в мочильнях. Здавалося, колгоспи забули про підготовку до весняної посівної кампанії. Забули також про план здачі шкур. Як передостанній аргумент влади з'являються «червоні дошки» з назвами колгоспів, що виконали річний та зустрічний (!) плани хлібозаготівель та «чорні» — для колгоспів, що здали від 66 до 74 планових відсотків¹¹⁹.

Продавці кооперативних магазинів, не криючись, спекулюють і роздають крам знайомим та родичам, лишаючи на прилавках тільки цілком непотрібні речі. Так зробив і «приказчик Карпов», який залишив для заохочення «пенькосдатчиков» жіноче пальто вартістю 125 руб. [зважаючи на рівень доходів колгоспників, казково коштовна і цілком недоцільна в селі річ — Л.Я.]¹²⁰.

З четверга на п'ятницю цілком буденно російський Путивльський район [і не лише він, а вся Україна — Л.Я.] не зустрів, ні, переступив у новий — четвертий — останній рік першої п'ятирічки. На 2 січня призначена районна нарада завсєльбудами, секретарів комсомольських осередків, зав. хатами-читальнями, червоними кутками, голів культсекцій. Порядок денний: доповідь про завдання масової роботи під час весняної посівної кампанії, про хід ліквідації неписьменності в районі. Явка всіх політосвітпрацівників — обов'язкова.

У номері газети за 31 грудня — жодного слова про Новий рік, жодного привітання. В селі голод, хаос, суцільний морок. Газети волають: «Не дозволяймо одурманювати себе релігією»¹²¹. Важко уявити, з якими відчуттями селянство очікувало Різдво нового 1932 року. Натомість гасла: «Встретим весну подготовленными. Январь — ударный месяц в подготовке к третьей большевистской весне. Ремонтной кампании — ударные темпы. Покончить с безответственностью в подготовке. Долг в пенькосдаче IV квартала за всякую цену перекрыть в первом квартале четвертого, заключительного года пятилетки. 4 квартал задание 200 тонн. Выполнено 119 тонн». Такі само, як гасла, й назви статей — «Обезличка — враг социалистического животноводства», «За бесхозяйственность к ответственности», «За успешную работу — премии; за бездеятельность — к строжайшей ответственности», «Беспощадная борьба кулацкой уравниловке», «Правления колхоза «Большевик» в плену у кулака», «Кулацкая работа», «В оплате труда — кулацкая уравниловка»¹²². Першочерговий інформаційний привід — запеклі бої в Південній Маньчжурії, а також прояви антикомуністичного явища — спекуляції. Колишній торговець — нині колгоспник І. Плаксін за спекулятивними цінами продав порося та сім пар валянок.

В січні 1932 р. преса різними мовами акцентувала увагу національних районів на головному — болгарською це звучало так: «Борбата за хляб є проверка за нашата большевишка боепособност»¹²³.

В таких обставинах гинули кволі рештки колишніх досягнень коренізації. Національне питання за часів колективізації відійшло на задній план і виявлялося у найнеочікуванішому вигляді. Члени артїлі ім. ДПУ (!) після низки бесід про важливість національної політики організували групу з 31 особи для ліквідації неписьменності національною [урумською — Л.Я.] мовою. Ударники беруть на буксир відстаючих¹²⁴.